

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СОМАТИКАЛЫҚ ЛИНГВОМӘДЕНИЙ КОДЫ

С.Ж.Шынназарова,

филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902518>

Аннотация: Бул мақолада лингвомаданиятишуносликда код тушунчаси, ўнинг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва турлари ҳақида сўз юритилган. Асосан, қорақалпоқ тилида миллий-маданий жиҳатларини асослаб беришида коднинг хизмати, соматик лингвомаданий коди ҳақида илмий фикр ва мулоҳозалари айтилган. Қорақалпоқ тили лексиконида соматик коднинг бир қатор лексемаларда таянч компонент бўлган лисоний бирлик эканлиги мисоллар орқали далилланган.

Калит сўзлар: код, ментал, лингвомаданиятишунослик, ранг-тус коди, коммуникатив, стереотип, эталон, лакуна, вербал

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие кода в лингвокультурологии, его сущность, специфические особенности и виды. В частности, обосновывается роль кода в раскрытии национально-культурных особенностей каракалпакского языка, высказываются научные взгляды и рассуждения о соматическом лингвокультурном коде. На основе примеров доказывається, что в лексиконе каракалпакского языка соматический код выступает в качестве опорного компонента ряда лексем и языковых единиц.

Ключевые слова: код, менталитет, лингвокультурология, цветовой код, коммуникативный, стереотип, эталон, лакуна, вербальный.

Annotation: This article discusses the concept of code in linguoculturology, its essence, specific features, and types. In particular, it substantiates the role of code in explaining the national and cultural characteristics of the Karakalpak language and presents scholarly views and reflections on the somatic linguocultural code. Through illustrative examples, it is demonstrated that in the lexicon of the Karakalpak language, the somatic code functions as a core component of a number of lexemes and linguistic units.

Key words: code, mentality, linguoculturology, color code, communicative, stereotype, standard, lacuna, verbal.

Хәр бир миллий тилдиң өзине тән айрықшалықлары бар. Бир тилден екинши тилди парықлап көрсететуғын көплеп белгилерин санап өтиўге болады. Тилдиң көриниси әлбетте, халықтың миллий сана-сезими, түсиниклери, менталлық қәсийетлери менен тиккелей байланыслы. Әсиресе, қандай да халықтың хайўанатлар дўнъясы, кийим-кеншек, тағамға катнасы, өсимликлер әлеми, заман хәм мәкан уғымларына қарай қатнаслары менен бирге, адам денесине қарай қарым-қатнасы, оны санасында қубылдырыўы коммуникативлик қатнастан эмоциональ-экспрессивликке қарай бағыт алыўында, соматика түсинигин хәр қыйлы қабыллап хәм хәр қыйлы коммуникативлик хызметке ендире алыўында қайсы халықта болмасын өзине

тән қараслары сөйлеўде, пикирлеўде жүзеге шығады. Бунда код үлкен илимий әҳмийетке ийе. Код дегенде, туўра мәниде қандай да жасырын санлар менен белгиленип, коды терилмесе ашылмайтуғын қулыпты, яки белгили материаллықты аңлаўда оның коды (шәртли белгилери) нәтийжесинде түсинилиўи, ашылыўи нәзерде тутылады. Ал, илимде, лингвистика илиминде код дегенимиз не?

Қарақалпақ миллий тили – бул қарақалпақ халқы ушын, усы тилде пикир алысыўшылар ушын, усы тилден пайдаланыўшылар ушын код болып есапланады. Код түсиниги ҳаққында сөзликлерде : «код- француз тилинде – code, латыншада– codex, яғный ыызамлар топламы деген мәнисти аңлатса, буннан басқа да, бириншиден– хабарды сақлаў, узатыў хәм олардың комбинацияларының системасы, екиншиден– қарым-қатнас куралы ўазыйпасын орынлайтуғын хәр қандай тил хәм оның хәр түрли көринислери» [1.42].

Инсан баласы, демек, кодлар арасында жасайды, өмир сүреди. Итибар бергенимизде, кодлар системасында белгили бир тилди ишки мәнис-мазмуны, формасын тыянақлы түсиниў ушын кодлар белгили әмелий әҳмийетке де ийе, дерек ўазыйпасын атқарады деп исенимли айта аламыз. Атап айтқанда, бизди қоршаған семиотикалық әлемде санлар, түрли белгилер, затлар, солар менен бирге соматизмлер де әлемди концептуаллық түсиниўге негиз болады. Әдетте, лингвомәдений жақтан қарағанымызда кодлар:-фитоморф лингвомәдений код;- антропоморф лингвомәдений код; - космослық лингвомәдений код;-кийим-кеншек лингвомәдений коды; - зооморф лингвомәдений код; -рең коды; - соматикалық код хәм басқа да усы сыяқлы кодлардың бар екенлиги мәлим. Сондай-ақ, бул кодлар бир-бири менен тығыз байланысly. Мысалы, бир ғана кийим-кеншек лингвомәдений кодын алып қарағанымызда, қандай да билим, мәдений хабардың, мағлыўматтың вербал усылда (тиллик) кодластырылыўында миллий-мәдений тәрептен кийим-кеншекке тийисли түсиниклерди аңлататуғын сөз яки сөзлер, сөз дизбеги таяныш компонент болған тиллик (сөйлеўдеги) бирлик. Демек, таяныш компонентте кийим-кеншек атамасы қатнасады хәм қандай да аўыспалы мәниске ийе болады. Бул ҳаққында Д.Худойбергенова кийим-кеншек лингвомәдений коды ҳаққында: « көк көйлекке ғоза жайдым-(аспан, жулдызлар,) бир жағадан бас шығарыў, тонын терис кийиў, еки аяғын бир етикке тығыў» [1. 42] тағы басқа сыяқлы мысалларды атап өтеди.

Демек, бул тәрәпинен қарағанымызда, хәр қандай тилде дене мүшесин аңлататуғын лингвомәдений код та бар болып, хәр бир халықтың өз ойлау менталлығы, әлемди, дүньяны адам баласы өз денеси арқалы қабыл қылыу менен де байланысly. Бунда қандай да мәдений мағлыұматтың сөз арқалы (вербал усылда) кодластырыуда миллий-мәдений жақтан дене мүшесин аңлататуғын сөз, сөз дизбеги, сөз бирикпелери улыұма таяныш компонент болып келген лингвомәдений код. Мысалы, *көзине шөп тиреу* (фразема)– уйықламау деген мәнисти аңлатады. З.Муқимова мәдений кодлар ҳаққында пикир жүргизгенде: «мәденият кодын белгили миллеттиң дүньяқарасының аңлатылыуы, образлы пикирлеуи, толық, ықшам жуумағы сыпатында тәриплеу мүмкин. Қысқа етип айтқанда, мәденият коды анау я мынау миллетке тийисли ашқыш гилти (тиллик ашқыш, тиллик гилт) », - деп атайды [2.184].

Қарақалпақ тилинде де усы сыяқлы рең коды көп ғана түсиниклер, атамалар курамында келип, хәр қыйлы мәнисти аңлатып келеди.

1. Антропонимлер курамында: *Қаракөз, Қарақас, Қарашаш* хәм т.б.
2. Этнонимлер курамында(қарақалпақ руу атамаларында): *қызылаяқ, кеңтанау, тоңмойын, қарамойын, қарасыйрақ* хәм т.б.
3. Зоонимлер курамында :*қарақулақ, қара баслы шымшық, узын тумсық* т.б.
4. Өсимликлер курамында: *ақбас, балық көз (жүуериниң дәнлеу ұақты), атқулақ* т.б.
5. Этнографизмлер курамында : *қол жеу*- қудалар бир-бирин куда етип күткенинде мал сойып,оның алдыңғы аяғын куда тәрәп дастурқанына салып жибереди, ал қудалары үйине келген соң тек қоңсы хам жақын ағайин хаяллар шақырылып, оларға усы мал ағзасы писирилип, жегизиледи.Бул *қол жеу* деп аталады хәм көбинесе хаял-қызлар қатнасады.*Бас жазыу*- жақын жор-жолдаслардың кишигирим отырыспағы; *қол услатар, шаш сыйпатар* (қәде-қәўмет түрлери)
6. Аўырыу атамалары: *соқыр ишек* (аппендицит), *тауық көз*(көз аўырыуы), *көз жара*(*жара түри*) т.б
7. Гидронимлер курамында: *Есберген шығанақ, Киндикөзек, Туйемойын, Асан қолтық* т.б.
8. Топонимлер курамында: *Жамбасқала, Ақтөбе (жер аты), Ашшыбас (жер аты), Белтау, Бақайқум (қум аты), Шалабас(жер аты), Узынбас (жер аты)* т.б.

9. Тәбият кубылысы: кемпирқурсақ, айқулақ т.б. Бундай мысалларды көплеп келтириўге болады.

Сондай-ақ, *рең коды* хәм *соматикалық мәдений кодтың* (рең+соматизм) түринде қабатласып келип белгили түсиниклердиң атамасын пайда етиўи ямаса турақлы бирликлердиң курамында келип, семантикалық жақтан кең түсиникти пайда етиўин де ушыратамыз. Мысалы, адамның қәсийети, минез-қулқы т.б аңлататуғын бирликлер курамында: *қара табан, ақ кеўил, ақ маңлай, ақ көз, қара маңлай, қара бет, иши қара, жүреги қара* т.б.

Ақ жүзли, абырайлы –мәртебеге ерисиў, *қара көзлер*– улыўма көпшилик адам мәниси хәм жас бала мәнисинде, *қарақулақ*– номинатив мәниси жағынан хайўан түриниң атамасын билдириўи менен бирге, арготизм түринде де қолланылып, *қарақулақ* дегенде биреўдиң гәпин, режесин екинши адамға жеткерип келетуғын, мыш-мыш әңгимени, өсек сөзди жақсы көретуғын адам мәниси түсиниледи. *Ақнақулақ*– айтқан нәрсени умытып кете беретуғын адам, *маңлайы қара*– талабы келиспеген, әўметсиз адам, *иши қара*– зықна, сараң, шығымсыз адам, ямаса жаман нийеттеги адамға байланыслы да қолланылады.

Көкиреги қара- нийети дүзиў емес, жаўыз, жаман нийетли адам, *көзи қызыл бәле*– жаман иплас адам, *қызыл тил*- шешен, сөзге шебер, *қара жүрек*- жаман нийетли адам, басқаларға жаманлық ойлайтуғын адам мәнисинде, *сары қарын*– орта жастағы хаял адам мәнисин аңлатып, гендерлектлик қәсийетке ийе. *Қарақан* болыў, ямаса *аўзынан қара қан келиў, ишкен-жегенин қарақан етиў*–қыйыншылыққа дус келиў, *қызыл кегирдек болыў*– төбелесиў, жәнжеллесийў мәнилерин билдиреди. Бирқатар соматикалық кодлы бирликлер хәрекет мәнисиндеги сөзлер менен келип те белгили түсиниклердин атларын билдиреди (соматизм+ хәрекет). Мысалы, *тери+искен*, яғный көз аўырыўы атамасы, *туўыс+қан*, бир туўыстан болған, қаны бир адам, *хана+лас*, бир жатырда, бир ханада жайласып туўылған деген мәнисти де аңлатады. Соның менен бирге, металл коды хәм соматикалық код(металл атамасы+ соматикалық код) биригип келип те бир қатар түсиниклерди аңлатады. *Алтын+қол*, сақый яки мийнеткеш адам мәнисин қол соматизмлик бирлиги арқалы хәм ең хасыл металл аты менен бирге атаў, *жез+өкше* (арготизм), жез металы да сыртқы көриниси бойынша жылтырақлық қәсийети болса, жолы дүзиў болмаған, әдеп-икрамлылыққа ийе емес, қөзге усындай тәреплери, кийимлери, минез-қулық нормасы менен басқалардан ажыралып, яғный жез металы сыяқлы өзгеше көринип турыўына уқсаслығы тәрепинен, көбинесе, хаял адамға қатнаслы

гендерлик фразеологизм болып саналады. *Темир+қол*, қатаң тәртіпти қалейтуғын, қатал адам.

Жуўмақлап айтқанда, бириншиден, соматикалық лингвомәдений коды өз қурамына қарақалпақ халқының миллий- мәдений қарасларын, дүньятанымын қамтыўы менен бирге, қарақалпақ тилиниң лексикалық қурамының жән-жақлама байыўында да тийкарғы дерек ўазыйпасын атқарады; екиншиден, соматикалық код– миллий стереотиплер, этикетлик бирликлер қурамында келиўи менен бирге, сол халық мәдениятының басқа халық мәденияты, тилинен өзгешеленип туратуғынлығын көрсетеди; үшіншиден, миллий лақуналардың да соматикаға қатнаслы тәреплериниң бар екенлигин көрсетеди. Солай екен, соматикалық код арқалы конкрет затлық ұғымдағы бирликлерди туўырдан -туўры атаў менен бирге, адамның абстрактлық ұғымы, логикалық түсиниклерин де ҳәр түрли концептлер арқалы сәўлелендиреди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Xudaybergenova D. Antropocentrik tilshunoslik terminlarining izohli lugati.- Toshkent, «TUBO NASHR» 2022.42, 43-betler.
2. Муқимова З. Маданият кодлари хусусида// Антропоцентриқ тилшунослиқ: тушунча ва терминлар.- Тошкент «ТУБО НАШР» 2022, 184-б.